

نقش اندیشه‌های دینی در شکل‌گیری معماری تخت سلیمان تکاب

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۰۵

کد مقاله: ۱۳۱۸۰

فرخ عبودی^{۱*}، صابر زارعی^۲، ادریس عبودی^۳زهره محمدی مستان^۴

چکیده

محوطه تاریخی تخت سلیمان یکی از باقیمانده تاریخی باستانی می‌باشد که در منطقه کوهستانی سرشار از جاذبه‌های کم‌نظیر طبیعی در جنوب استان آذربایجان غربی در شهر تکاب واقع شده است. تخت سلیمان به‌عنوان یک مرکز معنوی و دینی در قبل و بعد از اسلام همواره مطرح بوده است. فارغ از اینکه مجموعه‌ی یاد شده مولود موقعیت جغرافیایی آن است که خاصیت ژئومورفولوژی ساختمانی و دینامیک محل با ترکیب آب، آتش‌فشان و ... مجموعه حاضر را به وجود آورده است. واژه گنزگ یا گنزا در آذربایجان نام آشنایی برای برخی مکان‌های مقدس است، این چنین فضاهایی به‌واسطه‌ی عملکردهای علمی و مذهبی و داشتن گنجینه‌های علمی و دینی به‌ویژه کتاب و کتابخانه، شهرت پیدا کردند. به همین دلیل گنج شیزیکان به محل تخت سلیمان فعلی، اطلاق گشته است؛ با این حال، بیشتر اوقات در اذهان مردم فقط جنبه‌های عبادتگاهی و مذهبی این مجموعه‌ها مورد توجه قرار می‌گرفته است. با اندک دقتی در مفهوم بیتی از حکیم توس معلوم می‌شود که: آتشکده‌ها صرفاً محلی برای عبادت نبوده است، بلکه در آن مکان‌ها، آموزه‌های علمی نیز رایج بوده است و ایرانیان از پیشروان تعلیم و تربیت در عرصه‌های دینی و علمی بوده‌اند. همواره در مورد آن تحلیل‌هایی دینی و دین‌محورانه به کار رفته است. شناخت شاخصه‌های تفکر دینی، سیر تطور تاریخی و کیفیت آن‌ها و همچنین تأثیری که در فضاهای ساخته‌شده داشته‌اند یکی از موضوعات اصلی معماری ادیان می‌باشد. در تحقیق حاضر که با روش تلفیقی کمی و کیفی انجام شده است، سیر تحول اندیشه‌های دینی در تخت سلیمان طی ۳۰۰۰ سال اخیر مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که قبل از اسلام در دوره ساسانیان و بعد از اسلام در دوره ایلخانیان اوج توجه به معماری و مدنیت این نقطه فرهنگی- تاریخی و البته معنوی بوده است. تحلیل سه‌هزارساله‌ی تخت سلیمان مؤید این واقعیت است که دین و معنویات در طول تاریخ همواره بر معماری تأثیرگذار بوده است و لازم است در طراحی آثار معماری نوین، همواره به فاکتور اندیشه‌های دینی توجه شود.

واژگان کلیدی: معماری، اندیشه‌های دینی، تخت سلیمان، تکاب

۱- دانشجوی دکتری، گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)
farokhobodi@gmail.com

۲- دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

۳- دکتری جغرافیا و برنامه ریزی روستایی، دانشگاه تربیت مدرس تهران، تهران، ایران

۴- فارغ التحصیل کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

۱- مقدمه

تخت سلیمان (واقع در شهرستان تکاب) یک مکان دینی و معنوی با جاذبه‌های کم‌نظیر طبیعی می‌باشد. در قلب مجموعه یاد شده، بقایای آتشکده آذرگشنسب «آتشکده پادشاهان و جنگاوران» بر پیرامون دریاچه‌ای همیشه جوشان و بر روی صخره‌ای سنگی ناشی از رسوبات دریاچه، محصور در برج و باروی سنگی، آثار معماری خاص مانند چهارطاقی آتشکده و تأسیسات مذهبی وابسته‌بدان، معبد منسوب به آناهیتا، کاخ‌های دوران ساسانی و بناهای مربوط به سلاطین ایلخانی قرار دارد. (هاشمی نژاد، ۱۳۶۹ص ۳۲). آتشکده آذرگشنسب تخت سلیمان نه تنها بازمانده منحصر بفرد یکی از سه آتشکده مهم دوران ساسانی بلکه بزرگترین مرکز نیایش ایرانیان در تمام دوران آئین زرتشتی به حساب می‌آید. (امان الهی، ۱۳۸۵، ص ۲). آتشکده آذرگشنسب که در دوران اسلامی به تخت سلیمان شهرت یافت، از وسیع‌ترین مجموعه بناهای دوره ساسانی است که تاکنون شناسایی و از زیر خاک بیرون آورده شده است. این محوطه و بناهای موجود آن در تاریخ ۲۹ آذر ۱۳۱۶ به شماره ۳۰۸ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (پازوکی و شادمهر ۱۳۸۴، ۴۷). این مکان تاریخی به علت وجود یکی از سه آتشکده بزرگ دوره ساسانی در زمان خود بسیار مورد توجه بوده و آتش جاویدان آن به مدت هفت سده به‌عنوان آئین زرتشت و عامل وحدت سیاسی و اجتماعی حکومت ساسانی نقش بسزایی داشته است. همچنان که پاسارگاد و تخت جمشید نیز یادآور شکوه ایران دوره ساسانی است (حیدری، ۱۳۸۲). ارامنه، زرتشتیان و مسلمانان همواره برای این مکان تاریخی ارزش و احترام ویژه قائل بوده‌اند. می‌توان چنین فرض کرد که تخت سلیمان در طول تاریخ تنها مورد توجه یک دین و مذهب خاص نبوده بلکه مورد توجه همه ی ادیان بوده است. تخت سلیمان مجموعه‌ای به هم پیوسته از جاذبه‌های جغرافیای طبیعی و انسانی می‌باشد که دارای ابعاد مختلفی است. در تحقیق حاضر تلاش شده تا تاثیر اندیشه‌های دینی بر جایگاه تخت سلیمان در دوره‌های مختلف تاریخی مورد بررسی قرار بگیرد. و رابطه‌ی این اندیشه‌های دینی با تخت سلیمان سنجیده شود.

۲- مبانی نظری

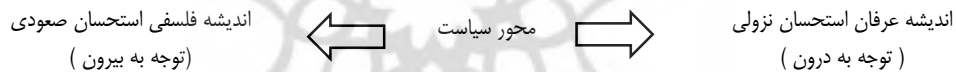
با توجه به بررسی‌های انجام گرفته و تحلیل تاریخی روند فراز و فرود در ۳۰۰۰ سال اخیر می‌توان گفت تخت سلیمان همواره محوطه‌ای مهم بوده است و ادیان زرتشتی، میتراپی، اسلام و ... به آن توجه نموده‌اند و مذهب در هر دوره نقش پر رنگ تری داشته است و معماری آن نیز شکوفا بوده است. در اینجا به طور مختصر تحلیل روند تاریخی تخت سلیمان، زیویه و غار کرفتو و نقش اندیشه‌های دینی در آن ارائه گردیده است. تخت سلیمان: دوره‌ی هخامنشی دوره بسیار مجهولی از تخت سلیمان برای ماست. تنها گمانه زنی محدودی انجام شده است و یک محوطه مسکونی هخامنشی (شاید دهکده مسکونی) تشخیص داده شده است. البته از آنجایی که لایه هخامنشی در زیر لایه ساسانی قرار دارد، حفاری کامل آن امکان پذیر نمی‌باشد؛ گمانه حفر شده نیز مجدداً پر شده است. به همین دلیل مهم است دوران تسلط یونانیان بر ایرانیان نیز در این منطقه کاملاً مشهود است اما به هر حال دوره‌ای بوده که سکونت در این محل وجود داشته است. معلوم نیست شیز هخامنشی نیز آیا نقش مذهبی داشته یا نه؟ زیرا تشخیص استحکامات یا بنایی مربوط به آیین مذهبی میسر نیست. (ناومان، ۱۳۸۲ص ۱۵). به اعتقاد ناومان بر اساس یافته‌های باستان شناسی خود عنوان کرده است، در هیچ کجای تخت سلیمان لایه مسکونی پارتی آشکار تشخیص داده نشده است. ناومان نتیجه‌گیری می‌کند که یک محوطه مسکونی پارتی در اراضی هموار دره در حوالی تخت سلیمان وجود داشته است، همانگونه که امروز روستای تازه کند نزدیک‌ترین دهکده مسکونی، بیرون از تخت قرار دارد. اما آنچه از استحکامات شهر شیز نمایان است (استحکام بیضی شکل) احتمال دوره استقرار اشکانی در تخت سلیمان را مطرح می‌باشد (ناومان، ۱۳۸۶ص ۳۱). هرچند دیتیریش هوف استاد به این دلیل را جهت پارتی بودن شیز نمی‌پذیرد. او حصار مدور تخت سلیمان را یک حالت استثنایی که به علت توپوگرافی خاص تپه‌ای که شیز بر فراز آن بنا شده است می‌داند (هوف، ۱۳۶۵) از دوران اشکانیان به بعد مظهر آب (آناهیتا) در کنار آتش مقدس قرار می‌گیرد و در کنار آتشکده‌ها چشمه دیده می‌شود (حیبی، ۱۳۸۲ص ۲۸). شیز ساسانی آنچنان پراهمیت بوده است که بسیاری شیز را فقط ساسانی می‌دانند. در دوره ساسانیان بر خلاف دوره‌های قبلی، تعصبات مذهبی توسط موبدان، دستگاه رسیدن‌های حاکم به بالاترین حد خود، تعداد بسیاری آتشکده ساخته شده است، به طوری که حتی روستاها نیز صاحب آتشکده شدند (سلطان زاده، ۱۳۶۵ص ۱۴). آتش واقع در شیز یکی از سه آتش مقدس متعلق به سه طبقه والای جامعه بود. نظام کاستی دوران ساسانی برای طبقات برتر اجتماعی آتش‌های مخصوص تدارک دیده بودند. بالاترین نقطه در هرم قدرت موبدان و روحانیان (آتش آذر فرنیغ) را در تسلط خویش داشتند و طبقه بعد از آنها جنگاوران و سپاهیان آتش آذرگشنسب را به خود اختصاص داده‌اند. در آغاز روحانیان نیروی عمده و حاکم به شمار می‌آمدند، ولی به تدریج عرصه از سوی بزرگان و جنگیان بر آنها تنگ شد و آتش آذرگشنسب مهم‌ترین آتش سرزمین ساسانی شد. پس از سرکوب جنبش مزدکیان وضع شیز به‌عنوان مرکز دینی استحکام یافت. اردشیر بابکان پس از ارائه " کارنامک " خود که در واقع اولین سند عقیدتی- سیاسی حکومت و دولت در دوره‌های پیش از اسلام است، دین کهن مزدایی را آیین رسمی قرار داد. اردشیر دوم با وارد کردن پرستش ناهید (آناهیتا) آن را متحول ساخت. مرکز اصلی این آئین در شمال غربی کشور در شیز-جایی که معبد آناهیتا و آتشگاه در آن مرتبط بودند قرار گرفته است (گیرشمن، ۱۳۵۵ص ۴۱). شهر شیز به عنوان « شهر-معبد » یک نماد اتحاد و یگانگی دین و دولت بود.

۲-۱- تعاریف اندیشه‌ها

الف) اندیشه فلسفی: اندیشه فلسفی بعد از اندیشه دینی، تحت لوای اندیشه دینی که بیشترین کنش را در ارتباط با امور عملی بشر و همچنین تفکر او داشته است. در حوزه هنر و معماری، فلسفه بیشتر از آنچه که در ساختارهای درونی معماری تأثیرگذار باشد بر ساختار بیرونی آن توجه و دقت می‌کند، یعنی تمرکز بر نوع عملکرد بنا، موقعیت مکانی آن، نحوه ارتباط آن با هستی، زمین و آسمان. همان طوری که هایدگر در تحلیل فلسفی خود از معبد یونانی آن را در ارتباط با هستی و از بیرون توصیف می‌کند: یک بنا، یک معبد یونانی چیزی را به تصویر نمی‌کشد. این بنا فقط در آنجا، در دل دره صخره خراش ایستاده است. بنا، تمثال رب النوعی را در خود پنهان کرده و در این پنهان کاری به آن اجازه می‌دهد تا از صحن مقدس مقابل معبد و از خلال رواق گشوده به آسانی دیده شود. ساختمان معبد در آنجا ایستاده، جهانی را گشوده و در همان حال بار دیگر این جهان را به جای خود در زمین باز می‌گرداند، به زمینی که تنها از این طریق به عنوان «بومی» پدیدار می‌شود. معبد با ایستادنش در آنجا، در وهله نخست به چیزها چشم‌انداز آنها را و به آدمیان بر خود چشم‌انداز داشتن را پیشکش می‌دارد.

ب) اندیشه سیاسی: سیاست به معنای دانشی است که از شهر (مدینه در عرف فیلسوفان دوران اسلامی مانند فارابی) و مناسبات شهروندی (مدنی) بحث می‌کند (طباطبایی، ۱۳۸۷، ۲۳). تنوع سیاست به تنوع جهان‌نگری، معرفت‌شناسی و نگاه آدمی به انسان و ارزش‌ها بر می‌گردد و از آنجایی که جهان‌نگری‌ها در کلیت خود متعدد هستند، می‌توان از انواع سیاست سخن به میان آورد. با چنین تعبیری اندیشه سیاسی از نوع جهان‌نگری یک جامعه خط و مشی می‌گیرد و به عبارتی می‌تواند در تعامل با فلسفه گام بردارد (غزالی، ۱۳۵۱، ۵۵). اندیشه سیاست می‌تواند موتور محرکه تجلی اندیشه‌ها در آثار باشد و مسیر را برای چنین اهدافی فراهم سازد. اندیشه سیاسی برای چنین اهدافی نیاز به ابزارهای متفاوتی دارد و اثر، سایر اندیشه‌ها در جامعه بر اساس همین سیاست گام برمی‌دارند.

ج) اندیشه عرفانی: اگر فلسفه علم استدلالی و عقلی نامیده شود، اندیشه عرفانی، علم حضوری و شهودی یک قوم را نسبت به دین و اسطوره شامل می‌شود. عرفان باید مکمل فلسفه باشد چرا که وجود هر یک بدون دیگری، اندیشه سیاسی فردی و اجتماعی را مختل می‌کند. بنابراین با توجه به بررسی‌هایی که انجام گرفته است، اندیشه عرفانی مستقیماً به‌عنوان یک عامل زیبایی‌شناسی وارد حوزه معماری نشده است. رمز مناسب‌ترین زبان برای بیان تجربه عرفانی، یعنی پیوستن مشروط به مطلق و محدود به نامحدود است (یوسفی، ۱۳۸۸). رمز زبان عرفان است و در عرفان تلاش می‌شود روح رمز و تمثیل نگاه داشته شود و از آنجا که رمز زبان عرفان است، می‌توان هنر معماری را به‌عنوان قالب رمز، زبان عرفان و تمثیل دانست. باتوجه به تعاریف اندیشه‌های سه گانه می‌توان رابطه هر ۳ اندیشه را در نمودار زیر تبیین نمود (نمودار ۱).

نمودار ۱. بررسی روابط اندیشه‌های سیاسی، عرفانی و فلسفی

با توجه به بررسی‌های انجام گرفته و تحلیل تاریخی روند فراز و فرود در ۳۰۰۰ سال اخیر می‌توان گفت تخت سلیمان همواره محوطه‌ای مهم بوده است و ادیان زرتشتی، میترایی، اسلام و ... به آن توجه نموده اند و مذهب در هر دوره نقش پر رنگ تری داشته است و معماری آن نیز شکوفا بوده است. در جدول ۱ به طور مختصر تحلیل روند تاریخی و نقش اندیشه‌های دینی در آن ارائه گردیده است.

جدول ۱، تحلیل روند تاریخی و نقش اندیشه‌های دینی؛ منبع: نگارندگان ۱۴۰۰

دوره	توضیحات
هخامنشیان 	دوره هخامنشی دوره بسیار مجهولی از تخت سلیمان برای ماست. تنها گمانه زنی محدودی انجام شده است و یک محوطه مسکونی هخامنشی (شاید دهکده مسکونی) تشخیص داده شده است. البته از آنجایی که لایه هخامنشی در زیر لایه ساسانی قرار دارد، حفاری کامل آن امکان پذیر نمی‌باشد؛ گمانه حفر شده نیز مجدداً پر شده است. به همین دلیل مبهم است دوران تسلط یونانیان بر ایرانیان نیز در این منطقه کاملاً مشهود است اما به هر حال دوره ای بوده که سکونت در این محل وجود داشته است. معلوم نیست شیز هخامنشی نیز آیا نقش مذهبی داشته یا نه؟ زیرا تشخیص استحکامات یا بنایی مربوط به آیین مذهبی میسر نیست. (ناومان، ۱۳۸۲: ۱۵)
اشکانیان 	به اعتقاد ناومان بر اساس یافته‌های باستان‌شناسی خود عنوان کرده است، در هیچ کجای تخت سلیمان لایه مسکونی پارتی آشکار تشخیص داده نشده است. نظر او در مورد قطعات پراکنده سفالی اشکانی که در محل به دست آمده، این است که این قطعات با مصالح ساختمانی دوره معماری خشتی از جای دیگر به اینجا آمده است. ناومان نتیجه گیری می‌کند که یک محوطه مسکونی پارتی در اراضی هموار دره در حوالی تخت سلیمان وجود داشته است، همانگونه که امروز روستای تازه کند نزدیک ترین دهکده مسکونی، بیرون از تخت قرار دارد. اما آنچه از استحکامات شهر شیز نمایان است (استحکام بیضی شکل) احتمال دوره استقرار اشکانی در تخت سلیمان را مطرح می‌باشد (ناومان، ۱۳۸۶: ۳۱). هرچند دیتیریش هوف استناد به این دلیل را جهت پارتی بودن شیز نمی‌پذیرد. او حصار مدور تخت سلیمان را یک حالت استثنایی که به علت توپوگرافی خاص تپه ای که شیز بر فراز آن بنا شده است می‌داند (هوف، ۱۳۶۵) از دوران اشکانیان به بعد مظهر آب (آناهیتا) در کنار آتش مقدس قرار می‌گیرد و در کنار آتشکده‌ها چشمه دیده می‌شود (جیبی، ۱۳۸۲: ۲۸).

دوره	توضیحات
<p>ساسانیان</p> 	<p>شیز ساسانی آنچنان پراهمیت بوده است که بسیاری شیز را فقط ساسانی می‌دانند. در دوره ساسانیان بر خلاف دوره های قبلی، تعصبات مذهبی توسط موبدان، دستگاه رسید های حاکم به بالاترین حد خود، تعداد بسیاری آتشکده ساخته شده است، به طوری که حتی روستاها نیز صاحب آتشکده شدند. (سلطان زاده، ۱۳۶۵: ۱۴).</p> <p>آتش واقع در شیز یکی از سه آتش مقدس متعلق به سه طبقه والای جامعه بود. نظام کاستی دوران ساسانی برای طبقات برتر اجتماعی آتش های مخصوص تدارک دیده بودند. بالاترین نقطه در هرم قدرت موبدان و روحانیان (آتش آذر فرنیغ) را در تسلط خویش داشتند و طبقه بعد از آنها جنگاوران و سپاهیان آتش آذرگشنسب را به خود اختصاص داده اند. در آغاز روحانیان نیروی عمده و حاکم به شمار می آمدند، ولی به تدریج عرصه از سوی بزرگان و جنگیان بر آنها تنگ شد و آتش آذرگشنسب مهم ترین آتش سرزمین ساسانی شد. پس از سرکوب جنبش مزدکیان وضع شیز به عنوان مرکز دینی استحکام یافت. اردشیر بابکان پس از ارائه "کارنامک" خود که در واقع اولین سند عقیدتی-سیاسی حکومت و دولت در دوره های پیش از اسلام است، دین کهن مزدایی را آیین رسمی قرار داد. اردشیر دوم با وارد کردن پرستش ناهید (آناهیتا) آن را متحول ساخت. مرکز اصلی این آیین در شمال غربی کشور در شیز-جایی که معبد آناهیتا و آتشگاه در آن مرتبط بودند قرار گرفته است (گیرشمن، ۱۳۵۵: ۴۱). شهر شیز به عنوان «شهر-معبد» یک نماد اتحاد و یگانگی دین و دولت بود.</p>

۳- چارچوب تحقیق

۳-۱- بیان مسئله

مسئله اصلی این تحقیق سرنوشت یک اثر معماری با تغییر نگرش دینی در طول زمان می‌باشد که نیاز به تحلیلی دقیق و علمی دارد. در این مسیر لازم است اندیشه های دینی در رابطه با تحلیل موجودیت و کارکرد مجموعه تخت سلیمان به درستی بررسی و طبقه بندی شود. اندیشه های دینی یک منبع الهام بخش برای معماری هستند و نادیده گرفتن آن، بخشی از هویت معماری را با خود خواهد برد. اگر بر روی این مسئله کار علمی، مستند و مستدلی انجام نگیرد راه برای دامن زدن به افسانه ها و روایت های غیر علمی باز خواهد شد که تحقیق حاضر در راستای حل این مسئله انجام گرفته است. موضوع حاضر در حوزه دین شناسی و مطالعات تطبیقی دینی و تاثیر آن در معماری بسیار مهم می‌باشد. بررسی این موضوع می تواند نتایج بسیار مهمی در شاخص سازی معماری دین محور داشته باشد. همچنین با انجام این تحقیق کیفیت اندیشه دینی و میزان تاثیر گذاری آن در معماری مشخص می شود که می تواند در حوزه کارکرد دین مورد توجه قرار گیرد.

۳-۲- روش تحقیق

روش تحلیلی-تطبیقی و مقایسه ای با استفاده از روش تحلیل جریان رویکرد غالب انجام تحقیق حاضر بوده است. برای شناخت باورهای دینی منطقه از منابع کتابخانه ای و علمی استفاده شده است و آثار مختلف دینی در کنار یکدیگر تطبیق داده شده است تا تحلیل جریان به صورت کامل و درست انجام بگیرد. برای ارتباط سنجی اندیشه های دینی با تخت سلیمان ۵۰ نسخه پرسشنامه بین متخصصین و صاحب نظران توزیع و تکمیل گردیده است. و سپس ماحصل نظرات با روش همبستگی پیرسون مورد آزمون قرار گرفته است.

۳-۳- سوالات تحقیق

- بین اندیشه های دینی و معماری تخت سلیمان چه رابطه ای وجود دارد؟
- بنای تخت سلیمان در طول تاریخ چه کارکردهایی داشته است؟
- چگونه می توان از اندیشه های دینی به عنوان یک منبع الهام بخش در خلق آثار معماری بهره گرفت؟

۳-۴- پیشینه تحقیق

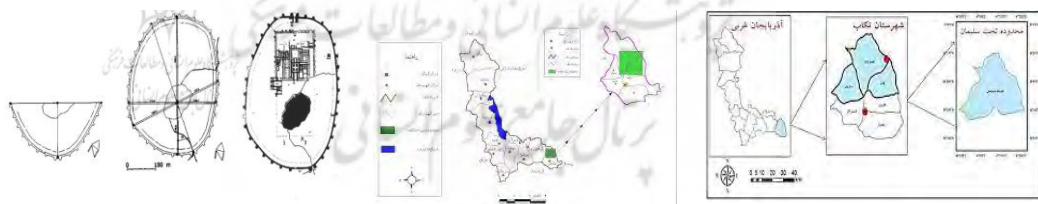
تخت سلیمان به عنوان یک مرکز دینی و معنوی شناخته شده است و این مساله را می توان با قدم گذاشتن در تخت سلیمان برای اولین بار بدون هیچگونه واسطه ای درک کرد. در شروع هزاره اول قبل از میلاد وجود یک محوطه مسکونی به ویژه متمرکز احتمال داده می‌شود، چون در این دوره در گرد مخروط زندان سلیمان اولین جایگاه مقدس (جایگاه مقدسی که مرکز قرار گرفتن آن در دره سرسبز، از دور قابل مشاهده است) ساخته شده است. دو «تومولوس» بزرگ در فاصله قابل دید از زندان نیز به همین زمان تعلق دارند. یکی از آنها روی انشعابی از طولیله سلیمان در بالادست دهکده احمدآباد بالا قرار دارد و دیگری در شمال زندان روی یک تیشه مرتفع در موقعیتی خاص قرار دارد که از دور قابل مشاهده است. تحقیق ما در ناحیه‌ای هست که در آن زمان متعلق به قلمرو مانایی‌ها بوده و از ۸۳۰ تا ۶۶۰ قبل از میلاد وجود داشته و جمعیت آن از ترکیب بخشی از بومیان «کوری» و «کاسی» تشکیل شده است. (جعفری، ۱۳۸۵ ص ۱۴). با اهمیت ترین بناها در روی تخت متعلق به دوره ساسانی است و ما از همین زمان

به دوره تاریخی اصلی قدم می‌گذاریم، چون در متون ساسانی از محل کراراً یاد می‌شود. بدون تردید ثابت شده است که آتشکده آذرگشنسب در اینجا قرار داشته است. این آتشکده در اصل محلش در «گنزک» بوده و به عنوان «شیز» معروفیت داشته است. (جعفری، ۱۳۸۵ ص ۱۱). آتشکده آذرگشنسب موقعیت جنگجویان را حفظ می‌کرده و به عنوان نماد وحدت کشور از احترام والایی برخوردار بوده است. منابع فارسی، عربی محتوای اخبار زیادی در مورد هدایایی بسیار هستند که پادشاهان از غنایم جنگی به آتشکده آذرگشنسب اهدا می‌کردند. بعد از اسلام تمام منطقه بین دریاچه ارومیه و دریای خزر جزو قلمرو حکومتی عباسیان محسوب می‌شد. این محل در زمان ایلخان «ستوریق» نام داشته است، نامی که در رودخانه ساروق امروزی منعکس است. در قرن ۱۴ میلادی به نظر می‌رسد که این محل دیگر از اهمیت برخوردار نبوده است. بناها فرو ریخته و تزیینات آن به مرور زمان سرقت رفته است. ابتدا در قرن ۱۸ میلادی دهکده جدیدی میان ویرانه تخت سلیمان و زندان سلیمان، نزدیک نصرت‌آباد بنا نهاده می‌شود که نام بنیانگذارش را بر آن می‌نهند، ولی از نام «تازه کند» (دهنو) که کاربرد آسانتری دارد استفاده می‌کنند. ویرانه‌هایی روی تخت اکنون فقط جای راحتی برای به دست آوردن آجر می‌باشد. (جعفری، ۱۳۸۵ ص ۱۴).

۴- منطقه‌های مورد مطالعه

۴-۱- تکاب (افشار)، تخت سلیمان

منطقه تخت سلیمان در شمال غربی ایران، در استان آذربایجان غربی، در طول جغرافیایی ۴۷ درجه و ۵ دقیقه، و ۱۲ ثانیه تا ۴۷ درجه، ۱۷ دقیقه و ۳۱ ثانیه طول شرقی، و ۳۶ درجه، ۳۱ دقیقه و ۱۷ ثانیه تا ۳۶ درجه ۴۰ دقیقه و ۵۰ ثانیه عرض شمالی واقع شده است. و ارتفاع آن از سطح دریا ۲۵۰۰ متر می‌باشد (مقصودی، ۱۳۹۳) مجموعه آثار باستانی تخت سلیمان در ۴۵ کیلومتری شمال شرقی شهرستان تکاب، یکی از محوطه‌های باستانی ارزشمند کشور می‌باشد که در منطقه‌ای کوهستانی سرشار از جاذبه‌های کم نظیر طبیعی تاریخی واقع شده است. با بررسی تمام دوره های تاریخی سه هزار سال گذشته ی ایران قبل و بعد از اسلام متوجه خواهیم شد که دین و معنویت یکی از شاخصه های اصلی این سرزمین بوده است و مردم ایران زمین ذاتاً انسان های دین گرای بوده اند. این ویژگی مردم ایران بر فرهنگ، تمدن، دستاوردهای مادی و معنوی آنان و به تبع آن در معماری نیز موثر بوده است. با بررسی تمام دوره های تاریخی سه هزار سال گذشته ی ایران قبل و بعد از اسلام متوجه خواهیم شد که دین و معنویت یکی از شاخصه های اصلی این سرزمین بوده است و مردم ایران زمین ذاتاً انسان های دین گرای بوده اند. این ویژگی مردم ایران بر فرهنگ، تمدن، دستاوردهای مادی و معنوی آنان و به تبع آن در معماری نیز موثر بوده است. تخت سلیمان به‌عنوان یک مرکز دینی و معنوی شناخته می‌شود و این مساله را می‌توان با قدم گذاشتن در تخت سلیمان برای اولین بار بدون هیچگونه واسطه ای درک نمود. در شروع هزاره اول قبل از میلاد وجود یک محوطه مسکونی به ویژه متمرکز احتمال داده می‌شود، چون در این دوره در گرد مخروط زندان سلیمان اولین جایگاه مقدس (جایگاه مقدسی که مرکز قرار گرفتن آن در دره سرسبز، از دور قابل مشاهده است) ساخته شده است. دو «تومولوس» بزرگ در فاصله قابل دید از زندان نیز به همین زمان تعلق دارند. یکی از آنها روی انشعابی از طولی سلیمان در بالادست دهکده احمدآباد بالا قرار دارد و دیگری در شمال زندان روی یک تپه مرتفع در موقعیتی قرار دارد که از دور قابل مشاهده است. (مقصودی، ۱۳۹۳).

نقشه ۱- موقعیت جغرافیایی تخت سلیمان ۱۴۰۰

۵- یافته های تحقیق

جدول ۲- بررسی معماری تخت سلیمان؛ منبع: نگارندگان ۱۴۰۰

ردیف	عنوان	تصویر	توضیحات
۱	ورودی و دروازه		دروازه شمالی با نوع قرار گیری خود نسبت به حصارهای داخلی قلعه و محوریت آتشکده آذر گشنسب از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. از این دروازه همیشه به عنوان دروازه اصلی قلعه در دوران ساسانیان نام برده اند. محوری که این دروازه در منتهی الیه شمالی آن قرار دارد دقیقاً از وسط فرم تقریبی بیضی حصار عبور کرده و حتی تعداد برج های هر طرف این محور به تعدادی مساوی هستند. به عبارتی در هر طرف ۱۹ برج قرار گرفته است. (علیرضا شاه محمد پور، ۱۳۸۵).
۲	برج و بارو و حصار		در دوره ساسانی یک حصار مستحکم دفاعی به طول ۱۱۲۰ متر که نمای بیرونی آن از سنگ های پاک تراش به صورت کله و راسته می باشد و دارای ۳۸ برج و بارو و دو دروازه شمالی و جنوب شرقی که ارتفاع آن در بلندترین قسمت ۱۸ متر است و عرض آن بین ۳،۵ تا ۴ متر است که پیرامون این مجموعه کشیده شده و در دوره ایلخانی با شکاف قسمتی از این حصار در قسمت جنوب، دروازه جنوبی ایلخانی احداث شده است.
۳	دریاچه		طول دریاچه ۱۱۰ متر و عرضی به طول ۸۰ متر دارد. آبی که از چشمه کف دریاچه می جوشد در ابتدا ۴۰ درجه سانتی گراد دما دارد اما با رسیدن به سطح دریاچه این عدد به ۲۱ درجه می رسد. دمای دریاچه در تمامی طول سال ثابت و بدون تغییر می باشد.
۴	آتشکده آذر گشنسب		آذرگشنسب به معنای آتش اسب نر است. بر اساس شواهد موجود، این آتشکده با پلانی چهار طاقی مربع شکل زمانی دارای سقفی گنبدی شکل بوده که پیرامون این فضا دالان هایی وجود دارند و ابعاد فضای آتشکده با احتساب رواق های پیرامون ۲۱×۲۱ متر بوده و مصالح غالب در ساخت و ایجاد این بنای مذهبی، آجرهای چهار گوش ۳۰×۳۰ به دست آمده است.
۵	معبد آناهیتا		مصالح به کار رفته در معبد آناهیتا شامل سنگ های تراشدار منظم در قسمت تحتانی تا شروع پاکار قوسها و از این قسمت به بعد پوشش بوسیله آجر چهار گوش با ملات گچ انجام شده اند، برخی از قوس سردرهای ورودی سالم باقی مانده اما تمامی سقف بخش آجری یعنی قوس حد فاصل جزرها و سقف رواق های پیرامون سالن مرکزی فروریخته است. در ایران باستان اردوی سور آناهیتا فرشته نگهبان آب و فراوانی، زیبایی و باوری است که این ایزد بانو در آیین زرتشت نیز از جایگاه بالایی برخوردار است که به همین جهت معابدی احداث و وقف این ایزد بانو شده است که معبد آناهیتا نام گرفته است و معبد منسوب به آناهیتا در تخت سلیمان در شمال شرق چهار طاقی آتشکده آذرگشنسب قرار دارد.
۶	منازل مسکونی		هندسه بناها، بقایای دیوار ها ی سنگی به شکل اتاق های مستطیل شکل با حیاط ، سکونی از سنگ در داخل خانه که بر روی گورها قرار می داده اند، در مرکز اتاق نیز محراب به ابعاد ۲/۵ در ۲/۵ متر ساخته شده است.
۶	چهار تاقی		چهار طاقها به تناسب نیاز در بالای بلندی ها در کنار آبها و در میان مراکز مسکونی ساخته شده اند، که تا امروز حدود ۳۹ نمونه از آن که بیشتر در مراکز غرب و جنوب غرب کشور پراکنده شده اند شناسای شده است. چهارطاقی به ۳ صورت در معماری مذهبی ساسانی ظهور می کند ۱- وقتی که به صورت منفرد بکار رفته است. ۲- وقتی که به صورت منفرد و در پیرامون آن دالانی در برگرفته است. ۳- وقتی که در میان مجموعه از بناها و تاسیسات دیگر قرار دارد چهارطاقی مجموعه تخت سلیمان از نوع سوم می باشد که چهار طاق آن همراه با مجموعه از بناهای دیگر تعریف شده است.
۷	تاسیسات عمومی		مجموعه تاسیسات کاملاً بدون تبعیت از استحکامات بیضی شکل از دو مربع که تشکیل یک مستطیل بزرگ را داده، ساخته شده است. دیوارهای بیرونی آن با ارک های نیمدایره، دژ مانند تجهیز شده اند. از این استحکامات داخلی تاکنون فقط بخش شمالی یک گذرگاه طاقدار که از داخل ۲/۳۰ متر عرض داشتند، ساخته شده است.

ردیف	عنوان	تصویر	توضیحات
۸	دهلیز حفاظتی تخت سلیمان		یکی از مهم‌ترین تأسیسات معماری باقی‌مانده از دوره ساسانی در تخت سلیمان، دهلیزهای حفاظتی است که دارای دو بخش شرقی و غربی می‌باشد و آتشکده و محوطه و بناهای پیرامون آن را در بر می‌گیرد. ورودی این دهلیزها در راستای محور اصلی دروازه شمالی بوده و در طول دهلیز دسترسی‌های فرعی در دیوارهای دو طرف آن ایجاد شده است که این خروجی و ورودی‌ها حدود ۱۰ متر از هم دیگر فاصله دارند و به‌صورت ضربدری مقابل هم دیگر قرار گرفته است. عرض دهلیز ۲،۴۰ متر و ضخامت دیوارهای آن حدود ۱،۲۰ متر است و از جهت سهولت دسترسی به بناهای مجموعه و حفاظت از این بناها اهمیت به سزایی داشته است.
۹	تالار ستون دار		در غرب آتشکده آذرگشنسب و شمال ایوان خسرو تالاری ستون‌دار به ابعاد ۱۷×۲۴ متر با دو ردیف چهار ستونی قرار دارد که مصالح این بنا را سنگ‌های تراش‌دار و آجر و تزئینات گچ‌بری تشکیل داده است. کف این تالار در زمان ساسانیان به تخته‌سنگ‌هایی مسطح فرش شده اند که بر روی آن‌ها علائم سنگ تراشان دوره ساسانی نیز مشاهده می‌شود و بقایای چند جوی و حوض آب نیز در کف این تالار برجای‌مانده است.
۱۰	ایوان خسرو		این ایوان با عرض دهانه حدود ۱۲ متر و عمق ۲۷ متر و ارتفاع (باقیمانده سالمترین بخشی از دیوار ضلع شمالی) حدود ۱۸/۵ متر می‌باشد (در مقابل ابعاد ایوان مدائن با عرض ۲۶ متر، عمق ۴۳ متر ارتفاع ۳۷ متر) است. در سمت شمال غربی دریاچه قرار دارد که از آجر قرمز و ملاط ساروج ساخته شده است.
۱۱	کوه زندان سلیمان		کوه بلقیس با دو قله نزدیک به هم و ۳۲۰۰ متر ارتفاع در ۷/۵ کیلو متری شمال شرقی تخت واقع شده است. بر فراز بلندترین قسمت کوه ساخت و سازهای دفاعی و نظامی قرار دارد. زندان سلیمان به صورت تپه مرتفع و دایره شکل به ظاهر آتشفشانی به قطر ۷۰ متر آنجاست. در قرن ۸ ق.م زمانی که نیاپشگاهی در گرد قله زندان ساخته می‌شده، اینجا آب داشته است. مخروط مرتفع زندان ابتدا در اثر یک زلزله شکاف پیدا می‌کند. افسانه‌ها می‌گویند چهل دیو از حضرت سلیمان نا فرمانی کرده‌اند و برای همیشه در این کوه که آتشفشانی بوده به بند کشیده شده‌اند.
۱۲	تالار ۴ ستون (شورا)		در نیمه غربی مجموعه بقایای معماری یک تالار ۴ گوش با ابعاد ۲۰.۵ متر در ۲۰.۵ متر وجود دارد که آثار پایه و شالی و بخش‌هایی از ۴ ستون در داخل این تالار وجود دارند که این بنا محل برگزاری مجالس مشورتی ایلخانان برای تصمیمات مهم حکومتی با عنوان مجلس قوریلتای یا قورولتای بوده است.
۱۳	دروازه جنوبی شرقی		متأسفانه بر اثر گذشت زمان، مشکلات اجرایی اولیه، دخالت‌های انسانی و تاثیر عوامل جوی، همانند دیگر بخشها صدمات زیادی به سنگهای تراشدار درنمای خارجی، بویژه برج و باروهای حصار محیطی وارد شده است بطوریکه برخی از قسمتهای آن به کلی منهدم شده و در اکثر قسمتهای باقیمانده حصار، سنگهای تراشیدار نمای خارجی فرو افتاده است و تنها در جبهه جنوبی حصار محیطی، نمای خارجی سه باروی ۱،۲،۵ و سردر ورودی دروازه جنوب شرقی نسبتاً سالم بجای مانده است.
۱۴	بنای هشت ضلعی		در طرفین غرب ایوان خسرو دو بنای هشت ضلعی با مشخصات معماری این دوره با مصالح سنگ و آجر و ملات گچ احداث شده و در تزئینات داخلی این هشت ضلعی‌های شمالی و جنوبی از هنر کاشی‌کاری و گچ بری استفاده کرده‌اند. این دو بنا بخشی از مجموعه کاخ‌های ایلخانی در مجموعه است که از نظر پلان و چگونگی الحاق به مجموعه ایوان خسرو، تزئینات داخلی، درب‌های کشویی بسیار پراهمیت است.
۱۵	حمام ایلخانی		در مجاور محور اصلی دروازه شمالی و ورودی دهلیز شرقی بقایای یک حمام قدیمی موجود است که متعلق به اواخر دوره ایلخانی می‌باشد و مصالح مورد استفاده در ساخت این حمام لاشه‌سنگ، آجرهای ساسانی و گچ است در این محل گرم‌خانه، هشتی، ورودی، گربه‌رو، طاقچه‌های درون دیوارها، انواع کاشی‌های لعاب‌دار، کانال‌های آب‌رسانی، سیستم فاضلاب منتهی به چاه و چندین موارد دیگر شناسایی شده اند و کف این حمام غالباً سنگ‌فرش بوده و پوششی از طاق آجری داشته است.
۱۶	کاخ شکار ایلخان آباقا		در دوره های اسلامی مخصوصاً عصر ایلخانی و صفویه این منطقه به‌عنوان شکارگاه و بیلاق حاکمان وقت این دو سلسله مورد استفاده قرار گرفته است.

جدول ۵- تحلیل همبستگی بین اندیشه های دینی و آثار معماری تخت سلیمان؛ منبع: نگارندگان ۱۴۰۰

معماری تخت سلیمان	اندیشه های دینی	آزمون ضریب همبستگی پیرسون
۰/۸۳۱	-	ضریب همبستگی پیرسون
۰/۰۰۰		سطح معناداری
۵۰	۵۰	تعداد
۱	۰/۸۳۱	ضریب همبستگی پیرسون
-	۰/۰۰۰	سطح معناداری
۵۰	۵۰	تعداد

با توجه به جدول فوق می توان گفت چون ضریب همبستگی با لاتر از ۰/۵ می باشد، مشخص می گردد که اندیشه های دینی اثر مستقیم و مثبتی در معماری تخت سلیمان داشته اند.

۶-۱- نتایج روش کیفی دلفی

نتایج روش دلفی نیز نشان می دهد که رابطه ای قوی و مستقیم بین شاخص های اندیشه های دینی و معماری و مکانیابی تخت سلیمان وجود دارد. با ۵۰ نفر از متخصصین حوزه ی معماری و معرفت شناسی دینی مصاحبه ی حضوری صورت گرفته و به سوالات کیفی جواب داده اند که نتایج آزمون های آماری کیفی را نیز تایید می نماید.

۶-۲- پاسخ به سوالات تحقیق

سوالات مطرح شده ی تحقیق از متخصصین پرسیده شد و ضمن مصاحبه ی حضوری به موارد مطرح شده پاسخ داده اند. در خصوص سوال اول تمامی متخصصین بر این باور بودند که اصولاً پیشرفت و تعالی تخت سلیمان در راستای اندیشه های معنوی و دینی بوده است و این رابطه را قوی و به نسبت بالاتر از ۸۰٪ می دانستند. در خصوص سوال دوم متخصصین بر این باور بودند به ترتیب کارکردهای زیر با اوزان خاص برای تخت سلیمان می توان تصور نمود:

کارکرد	دینی	حکومتی	مسکونی	گردشگری	سایر
وزن	۰/۸۸۱	۰/۷۵۲	۰/۵۵۵	۰/۴۴۱	۰/۲۲۱
رتبه	۱	۲	۳	۴	۵

همان طور که از جدول فوق استنباط می گردد می توان گفت که کارکرد دینی و حکومتی به ترتیب بالاترین کارکرد را در تخت سلیمان داشته اند و یک نوع شهر- معبد و شهر- قدرت محسوب می شود که معماری نیز حول این اندیشه شکل گرفته است. در رابطه با سوال سوم متخصصان بر این باور بودند که در رابطه با معماری ادیان لازم است کارهای علمی دقیقی صورت بگیرد و با شاخص سازی بتوانیم شاخصه های جذاب و پر کارکرد معماری ادیان را استخراج و وزن بندی کنیم تا بتوانیم در معماری آثار آتی از آن بهره ببریم.

۷- بحث و نتیجه گیری

حضور فرهنگ در چهارچوب زندگی امری واجب و ضروری است، بدین ترتیب پیوند دولت با دین اکثریت پیروان آیین زرتشت را، که در آن ایام در پارس و ماد و حتی در نواحی شرقی نفوس بسیاری را تشکیل می داده است، به خاندان او علاقمند کرد (زرین کوب، ۱۳۷۵، ۱۷۱). در دوره سلسله ساسانیان اردشیر معتقد بود که دین شاهی دو برادرند که یکی از دیگری بی نیاز نیست. دین شالوده شاهی است و پادشاه نگهبان دین است. پیوند دین و دولت در نخستین پایتخت های ساسانیان مانند گور و بیشاپور نیز کاملاً نمایان است و در آنها، معابد دینی با کاخ های شاهی برابری می کند (مهرآفرین، ۱۳۹۰، ۷۷). دین ساسانیان دین توحیدی زرتشتی بود. نظام فرهنگی جامعه ساسانی متکی بر ارزش های خاص و ایدئولوژی رسمی بود. برخلاف عهد تکثر و پراکندگی مذهبی دوره پارتیان، دولت ساسانی در جهت اتحاد با دین زرتشتی حرکت نمود. بازگشت به اصل فره از مهم ترین آرمان های مذهبی این دولت به شمار می رفت. به گفته کریستین سن: «اگر تمرکزگرایی بازگشت به سنت های زمان داریوش کبیر به شمار آید، ایجاد دین رسمی حتماً از ابتکارات ساسانیان بوده است» (کریستن سن، ۱۳۷۴). تاثیر اندیشه زرتشتی بر اندیشه فلسفه عصر مادها و بعد از آن یعنی سلسله ساسانی را می توان در سه بنیاد اجتماعی آن عصر بررسی کرد. (جدول شماره ۶).

جدول ۶: سه بنیاد اجتماعی آن عصر یعنی (آرمان شهری، شاهی آرمانی و طبقات آرمانی)؛ منبع: نگارندگان ۱۴۰۰

آرمان شهری	به نوعی آرزوی بهشت از دست رفته انسان دانست. چنانچه شهر در اندیشه آرمانی ایرانیان باستان معرف مقطعی خاص از زندگی انسن هاست که در نقاط مختلف از یک شبکه فضایی هرمی شکل جایگزین شده اند. در نتیجه ارزش های الهی و فرهنگ اجتماعی اساس و حکمت این هرم را تضمین می کنند. (میرزایی، ۱۳۸۸)
شاهی آرمانی	در اندیشه مزدایی اهورا مزدا خیر مطلق و پاسدار نظم حاکم بر کیهان است. او در برابر شر می ایستد تا جهان راهش را به سوی کمال طی کند. برای اینکه نظم عالم انسانی با نظم کیهانی قرین باشد باید (شاهی آرمانی) بر آن فرمانروایی کند.
طبقات آرمانی	چرخاندن امور کیهانی در اندیشه مزدایی بر دوش ایزدان است ایزدانی که هر یک وظیفه ای بر دوش دارند که با خویشکاری خود از اختلال در نظم کیهان جلوگیری خواهند کرد. طبقه آرمانی با خویشکاری تعریف می شود: یعنی هر کس به جایگاه خود و دیگران احترام بگذارد و همواره طبقات مطیع سرکردگان خویش باشند و وظایف معین شده خود را به نحو احسن انجام دهند(همان).

بر این اساس، نظم، سلسله مراتب، وجود فره ایزدی در تمام اندیشه های آن زمان و اندیشه ایران شهری (پیوند دین و دولت) از مفاهیم جدا نشدنی فلسفی دوران قبل از اسلام و علل الخصوص ساسانیان می باشد. اعتقاد به نظم از طرفی و نگرش وحدت گرای توحیدی همواره مفهوم مرکز و قطب را در آثار متجلی ساخته است. دین در تمام شئون زندگی طبقات مختلف معماری، علم، فن و هنر همگی در خدمت دو اصل بوده است: ۱- اصل دینداری ۲- اصل حکومتداری.

در جدول زیر نقش اندیشه های سیاسی، فاکتورهای تلفیقی (طبیعی، انسانی) و اندیشه های فلسفی دینی بر وضعیت و خلق معماری مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

جدول ۷. کنش بین اندیشه های سیاسی با وضعیت معماری تخت سلیمان

نوع سیاست	وضعیت معماری
سیاست متمرکز	شکوفای شدن در معماری و شهر
پیوند سیاست و دین	وجود الگو و مرکز در طرح ها و پلان معماری
آرمان ایران شهری	الگوی ایرانی در ساختار اثر و محوریت تخت - آتشکده
اندیشه طبقاتی	وجود سلسله مراتب در فضای کالبدی
آرمان احیاء هخامنشیان	ساختارهای عظیم در معماری
تأثیرپذیری سیاست از عرفان	توجه به مرکز و نظم در مجموعه
قدرت	حداکثر استفاده از زاویه تابش آفتاب

جدول ۸. مهم ترین فاکتورهای تلفیقی (انسانی و طبیعی) موثر در ساختار بنای مورد مطالعه

تلفیق ویژگی های ژئومورفولوژی ساختمانی (ارتفاع نسبی)
ترکیب ویژگی های توپوگرافی با احساسات نور گرایی
ترکیب قدرت محوری با ایجاد برج و باروی غیر قابل تسخیر
استفاده از امتیازات جغرافیای طبیعی به جهت کاهش هزینه های دفاعی

جدول ۹. مقایسه بین نقش (اندیشه فلسفی، علمی) با (اندیشه دینی، عرفانی) در ادراک و خلق معماری

اندیشه فلسفی و علمی	اندیشه دینی و عرفانی
توجه به فاکتورهای بیرونی	توجه به فاکتورهای درونی
اقتدار گرایی	انزوا طلبی
دوام و پایداری فیزیکی	ماندگاری ذهنی
توجه به گشتالت برون	توجه به گشتالت درون
دعوت و استقرار	کشش و جاذبه
توجه به فر و شکوه قدرت	خدا گرایی
قدرت	ذکر
ارتباط علم و منطق	زیبایی شناسی
طراحی معماری با توجه به منبع محور بودن	طراحی معماری با توجه به مساله محور بودن
معماری نشانه اقتدار است	معماری راهی برای رسیدن به حس تعلق مکانی
عملکرد بنا	زیبایی بنا

به نظر میرسد که آثار معماری در تخت سلیمان در دوره مادها و علل الخصوص در دوره ساسانی به علت استقلال حکومتی و آرامش کشور، معماری از یک شکوفایی خاصی بر خوردار بوده است که این شکوفایی را مرهون کنش سه اندیشه (سیاسی، فلسفی - علمی و دینی - عرفانی) آن دوره است، چرا که رابطه دین و سیاست وقتی قوی می گردد این اندیشه ناگزیر رابطه تنگاتنگی باهم خواهند داشت که به تبع آن در معماری بر اساس رابطه سیاست با هر کدام از مقوله های فلسفه و عرفان تجلی یک فرم و نماد در معماری است که حاصل تاثیر پذیری سیاست از فلسفه نظم و ساختار کامل یک مجموعه را به ارمغان آورده است و در اثر رابطه با عرفان دارند که بر این اساس می توان صورت معماری این دوره را در جز کامل و کل کامل خلاصه نمود و اندیشه غالب را همان اندیشه های سه گانه مطرح نمود.

منابع

۱. امان الهی، حمید(۱۳۸۵) مروری بر پیشینه تاریخی، فرهنگی و پژوهشی محوطه تاریخی تخت سلیمان، فصلنامه علمی، فنی هنری، هنر های زیبا، شماره ۶۹
۲. اومان، رودلف(۱۳۸۲)، ویرانه های تخت سلیمان و زندان سلیمان، ترجمه فرامرز سمیعی، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
۳. پیوتروفسکی، بوریس(۱۳۸۳) تمدن اورارتو، ترجمه خطیب شهیدی، انتشارات سازمان میراث فرهنگی (پژوهشگاه)، تهران.
۴. جعفری، ابودر(۱۳۸۵) شیز: تحلیلی تاریخی و کالبدی؛ و بررسی انطباق مکانی آن با تخت سلیمان، نشریه هنر های زیبا شماره ۲۵
۵. چارلز ورث، مارتین ف(۱۳۵۹) پلاک عاج از زیویه، ترجمه دکتر یوسف مجیدزاده، مجله کد و کاو شماره ۳:
۶. حبیبی، محسن(۱۳۸۲) از شار تا شهر، انتشارات دانشگاه تهران.
۷. دیاکونف(۱۳۸۲) تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، انتشارات پیام، تهران.
۸. رضا، عنایت الله. ایران و ترکان در روزگار ساسانیان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵
۹. زرین کوب، عبدالحسین. تاریخ مردم ایران قبل از اسلام. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴
۱۰. سلطان زاده، حسین(۱۳۶۵) مقدمه ای بر تاریخ شهر نشینی در ایران، نشر آبی، تهران.
۱۱. فیروزمندی، بهمن و سرفراز، علی اکبر (۱۳۸۲) استان شناسی و هنر دوران ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی، انتشارات عفاف.
۱۲. قدری، محمدرضا(۱۳۸۲) پژوهشهای ژئومورفولوژی منطقه تخت سلیمان با تأکید بر ویژگی سنگهای آهکی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیای طبیعی گرایش ژئومورفولوژی به راهنمایی دکتر محمدحسین رضای مقدم، دانشگاه تبریز
۱۳. گیرشمن، رومن(۱۳۵۵) ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
۱۴. محمدی، علی. کتاب افشار. تهران: ناشر مؤلف، ۱۳۶۹
۱۵. معتمدی، نصرت ا... (۱۳۵۶) گزارش مقدماتی اولین فصل کاوش در تپه زیویه و گورستان چنگبار، وزارت فرهنگ و هنر.
۱۶. مقصودی، مهران(۱۳۹۳) ارزیابی کمی ژئومورفوسایت های منطقه تخت سلیمان با استفاده از روش فاسیلوس با تاکید بر توسعه ی ژئوتوریسم، پژوهش های ژئومورفولوژی سال سوم، شماره ۳
17. Coratza, p. Giusti, C. (2005) a method for the evaluation of impacts on scientific quality of geomorphology, I1, quaternario, 18(1), 306-312.
18. Fassoulas, C & Mouriki, D & Dimitriou -Nikolakis, P & Iliopoulos, G (2011); Quantitative Assessment of Geotopes as an Effective Tool for Geoheritage Management; geoheritage, V 4, Issue 3, pp 177-193.
19. Kantor j. Helen (1960) "A fragment of a gold applique from Ziwie and some remarks on the artistic traditions of Armenia and Iran during the early first millennium B.C". Journal of Near Eastern Studies volume 19, pp: 1-14.
20. Levine, Levis D. (2004) "Politics and Geographic Scale in Iron-Age Iran", Proceeding of the International Symposium on Iranian Archaeology Northwesern Region, Tehran, Iranian Center for Archaeological Research, PP: 55-61.
21. Marcus , Michelle(1989) "Emblems of Authority, the seals and Sealings from Hasanlu 4Bb", Expedition., pp. 53- 63.
22. Overlaet Bruno (2003), The Early Iron Age of the Pusht-i Kuh, Luristan, Acta Iranica. Porda Edith (1965) The Art of Ancient Iran, New york, , pp. 140-147. Rezvani H & Roustaei K. (2007) "A preliminary report on two seasons of Excavations at Kull Tarike Cemetry, Kurdistan, Iran", Iranica Antiqua, vol. XLII, pp. 139 – 184. Sabrina. Maras. (2005) "Notes on Seals and Seal use in Western Iran from 900- 600 B.C"., Iranica Antiqua vol. XL, pp. 133-147.
23. Pereira, P & Pereira, D & Caetano, A (2007); Geomorphosite assessment in Montesinho Natural Park (Portugal); Geographica Helvetica, V 62, P 159-168

